

# Risico's en oordeelsvorming in de accountantspraktijk

Onderzoek naar risico-analyse, vakkundige oordeelsvorming en materialiteitscriteria van accountants door de werkgroep VOMAR van het Limperg Instituut<sup>1</sup>

**Prof. Drs. A. Schilder**

'Najaar 1990 verscheen bij het Limperg Instituut te Amsterdam de publikatie 'Risico's en oordeelsvorming in de accountantspraktijk'. Deze publikatie is geschreven door een breed samengestelde onderzoeksgroep onder de naam 'LI-VOMAR'. Uit eerste reacties na verschijnen en uit eigen waarneming heeft de redactie geconstateerd, dat kennismaking van dit boek voor accountants aanbeveling verdient. Het verheugt ons, dat de voorzitter van LI-VOMAR, Prof. Drs. A. Schilder RA, bereid was dit onderzoeksverslag voor onze lezers te introduceren.'

## 1 Waarom dit onderzoek?

Najaar 1987 werd vanwege het Limperg Instituut de werkgroep VOMAR ingesteld. VOMAR is een afkorting van 'Vakkundige Oordeelsvorming, MAterialiteit en RiSico-analyse'.

De onderzoeksopdracht van deze werkgroep bestond aanvankelijk uit twee deelprojectbeschrijvingen van begin 1985.

Het eerste deelproject introduceerde de term 'professional judgment' vanuit de Angelsaksische vakliteratuur.

De bedoelde term wordt in deze literatuur rechtstreeks in verband gebracht met subjectieve elementen in de controle-aanpak en -uitvoering. Deze subjectieve elementen zouden in de laatste decennia sterk zijn toegenomen, voornamelijk onder invloed van de systeemgerichte (analytische) controle-aanpak. De persoonlijke interpretatie en visie van de accountant, bij de aanpak en uitvoering van de controle en het op grond daarvan gegeven oordeel, zouden kunnen leiden tot grote onderlinge verschillen met de daaraan verbonden risico's. Gezien het belang van dit onderwerp werd een diepgaand onderzoek door het

Limperg Instituut naar aard, inhoud en effecten van professional judgment in de accountantspraktijk noodzakelijk geacht.

Waar professional judgment in feite het gehele functioneren van de controlerend accountant beslaat was het niet verwonderlijk, dat daaraan werd toegevoegd een tweede projectbeschrijving over 'De betekenis van risico-analyse en materialiteitsbeginsel bij de aanpak en uitvoering van de algemene controle-opdracht'. Hierin werd meer in detail ingegaan op componenten van het controlerisico ('het risico dat de accountant omtrent een jaarrekening een oordeel geeft dat niet op de werkelijkheid past').

Voorts werd het criterium 'materialiteit' aan de orde gesteld: wat is belangrijk, welke toleranties (kunnen) worden gehanteerd bij jaarverslaggeving en controle; welke factoren bepalen de toepassing en welke technieken zijn daarvoor?

De doorlooptijd van het gehele onderzoek werd geschat op twee jaar.

De vraag 'waarom dit onderzoek?' leek – anno 1985 – derhalve als volgt beantwoord te moeten worden:

- a vanwege de onbekendheid alhier met het begrip 'professional judgment';
- b vanwege de vermoede bedreigende werking daarvan voor het beroep ('grote onderlinge verschillen');
- c vanuit het inzicht, dat hiermee het hele beroepshalve functioneren aan de orde kwam,

Prof. Drs. A. Schilder is hoogleraar Accountantscontrole aan de Rijksuniversiteit Limburg en de Universiteit van Amsterdam en lid van de maatschap Coopers & Lybrand Dijkster Van Dien.

waaronder aspecten als controlerisico en materialiteit;

- d vanuit een behoefte om aan de beroepspraktijk praktische hulpmiddelen te verschaffen, die tevens de eerder genoemde risico's van 'grote onderlinge verschillen' zouden kunnen beperken.

## 2 De onderzoeks aanpak

De werkgroep VOMAR heeft vanaf het begin zich gerealiseerd, dat de thematiek buitengewoon breed was. Bij het eerste brainstormen over de wijze van aanpak werd als volgt overwogen:

- een literatuuronderzoek kon direct gestart worden;
- het leek zinvol vindplaatsen van gebleken risico's te inventariseren;
- er moest snel contact gelegd worden met de accountantskantoren in Nederland, om hen te informeren over het VOMAR-project en onderzoeksmedewerking te vragen (of dit zou slagen, was toen volstrekt onzeker);
- in de contacten met de kantoren moest ook verkend worden, welke aspecten van de in hoofdstuk 1 beschreven projectonderdelen zij meer of minder zinvol achtten (een vorm van marktonderzoek);
- voor empirisch onderzoek moest een goede aansluiting met buitenlandse ervaringen worden gezocht, omdat daar (met name in de Verenigde Staten) uitgebreide empirische audit research is gedaan;
- het leek gewenst diverse onderzoeksmethoden te hanteren, om aldus vanuit verschillende invalshoeken en met wisselende methodieken een brede en open onderzoeksinstelling te garanderen.

Dit heeft geresulteerd in de navolgende zeven deelprojecten:

- A *Literatuurstudie* (Prof. Dr. D. W. Feenstra RA).
- B *Onderzoek Bureaus Vaktechniek* (J. F. van Dijk RA, F. Drieënhuizen RA, Dr. M. N. Hoogendoorn RA, Dr. Ph. Wallage RA, Drs. H. H. Wieleman RA).
- C *Toetsende organen* (Dr. M. N. Hoogendoorn RA, Prof. Drs. L. J. M. Smeele RA).

- D *Claims en risico's* (Drs. H. H. H. Wieleman RA, C. A. J. Kuijpers RA; met medewerking van Drs. R. J. M. Dassen RA).

- E *Gecontroleerd onderzoek 'MacFrits' casus* (Prof. Dr. J. H. R. van de Poel, Prof. Drs. A. Schilder RA).

- F *Exploratief onderzoek 'MacFrits' casus* (F. Drieënhuizen RA, J. W. Schallenberg RA, mevr. Drs. M. E. W. Weisfelt, Drs. H. H. H. Wieleman RA).

- G *Protocolanalyse Expert Systems* (Prof. Dr. J. H. R. van de Poel in samenwerking met R. S. Hayes Ph. D. en Drs. E. H. J. Vaassen).

Een korte toelichting per project.

- A De literatuurstudie geeft een representatief overzicht van de internationale vakliteratuur van de 'audit research' betreffende de VOMAR-thema's.

- B Het onderzoek Bureaus Vaktechniek (BVT) heeft uit drie gedeelten bestaan: een mondelinge proefenquête bij drie BVT's; een schriftelijke enquête bij de BVT's van 13 kantoren; aanvullende interviews met 10 van hen. Aan dit onderzoek is tot onze vreugde medewerking verleend door alle grote en de meeste middelgrote kantoren in Nederland. Het mag daarom geacht worden de 'state of the art' weer te geven betreffende de geëncquêteerde opvattingen van de BVT's der Nederlandse accountantskantoren.

- C In het onderzoek Toetsende Organen is op basis van desk research een inventarisatie gegeven van:

- a gegronde bezwaren in alle 118 tuchtrechtzaken van 1980.1 tot en met 1989.6 van de Raad van Tucht c.q. Raad van Beroep van het NlvRA;
- b alle arresten van de Ondernemingskamer c.q. Hoge Raad tot en met 1988, waarin een afkeurend oordeel is geveld over een door de accountant goedgekeurde jaarrekening;
- c alle verslagen van de COPA (Commissie Overleg Publieke Accountantsverklaringen) tot en met verslagjaar 1986/87.

- D Het onderzoek 'Claims en Risico's' is de weerslag van een beknopte literatuurstudie, alsmede van interviews met een zestal assu-

rantie-intermediairs die ervaring hebben met beroepsaansprakelijkheidsverzekeringen en de daarmee samenhangende claims tegen accountants.

E De 'MacFrits'-casus is een produkt vanuit de Najaarsconferentie 1988. Op deze Najaarsconferentie is op basis van deze casus een gecontroleerd onderzoek verricht, met een bruikbare respons van 99 accountants. In dit onderzoek wordt de onafhankelijkheid van de accountant onderzocht in twee 'rollen': als betrokken accountant en als reviewer.

F Vanuit deze zelfde casus is een 'exploratief' onderzoek verricht bij 30 accountants van enkele grote en middelgrote accountantskantoren. De hierbij gebruikte onderzoekstechniek is 'socratisch' genoemd. Men moet hierbij denken aan de wijsgeer Socrates. Deze trachtte mensen zich bewust te laten worden van hun gedrag. Daartoe vroeg hij door: waar ligt je eigenlijke beweegreden, waar de echte grens? Bij onderzoek E moesten de deelnemers scoren op 5-puntsschalen; bij dit exploratieve onderzoek F werd mondeling doorgediscussieerd. Hiermee werd beoogd diepgaander 'het achterste van de tong' te zien.

G Het onderzoek Protocolanalyse Expert Systems is een promotie-onderzoek aan de RL, waaraan VOMAR-leden medewerking hebben verleend. Aan de hand van een casus op microcomputer gaven 27 ervaren accountants van drie grote kantoren hardop een analyse van de casus. Op basis van de uitgewerkte 'protocollen' hiervan wordt getracht een expert system voor het omgaan met materialiteit te vervaardigen. Daarbij wordt ook gekeken naar systematische persoonlijkheidsverschillen en de relatie met hun analyseproces. Een bijzonder aspect aan dit nog lopende onderzoek is het grote aantal proefpersonen; gewoonlijk zijn dit er slechts enkele. VOMAR heeft een vertrouwelijke schriftelijke tussenrapportage ontvangen.

Uit het vorenstaande blijkt een grote medewerking vanuit het accountantsberoep! Hoewel begrijpelijkerwijs wel eens gearzeld werd over de tijdsinvestering, heeft VOMAR nauwelijks een 'nee' gekregen op vragen om onderzoeksmede-

werking. Aldus hebben circa 180 accountants van vele kantoren bijgedragen aan het veldwerk in dit onderzoek. Wij betuigen hun en hun bestuurlijke organen gaarne onze erkentelijkheid hiervoor. Deze dank geldt ook de geïnterviewden uit de verzekeringswereld, die bereid waren op geanonimiseerde wijze hun ervaringen weer te geven, opdat het beroep hiermee nuttige informatie verkrijgt.

Voorts een bonte scala van onderzoeken; multimethodisch, variërend van zeer vertrouwde tot innoverende benaderingen; de uitkomsten kunnen moeilijk anders dan 'verkennend' genoemd worden, doch op brede wijze; zowel 'theorie' als 'praktijk' hebben een plaats gekregen. Ook binnen de werkgroep VOMAR konden, dankzij de zeer uiteenlopende samenstelling van de groep onderzoekers, intensieve en constructieve discussies gehouden worden over de relatie tussen wetenschap en praktijkbeoefening.

Het onderzoeksproject is in het voorjaar van 1990 afgerond. Het eindrapport werd op 16 mei 1990 aangeboden aan Bestuur, Wetenschappelijke Raad en directeur van het Limperg Instituut.

### 3 Samenvatting van de uitkomsten

De conclusies uit de zeven deelprojecten zijn verwoord in een samenvattende rapportage, getiteld 'Weegmeesters in het onderzoeksveld'.

Allereerst wordt daarin een korte analyse gegeven van de accountantsfunctie op basis van de Limpergiaanse vertrouwenstheorie en de meer recente agency theorie. Hierna worden drie vragen centraal gesteld. Deze zijn:

- 1 welke risico's ontmoet de accountant? (risico-analyse);
- 2 hoe beoordeelt de accountant die risico's? (vakkundige oordeelsvorming);
- 3 welke criteria hanteert de accountant bij zijn beoordeling? (materialiteit).

Voor elk van deze vragen wordt een dwarsdoorsnede van de deelprojecten gegeven. Daarna worden de conclusies samengevat. De rapportage wordt afgesloten met aanbevelingen voor nader onderzoek en voor de beroepspraktijk.

Uit dit onderzoeksproject komt naar voren, dat de

moderne accountant voortdurend omgaat met risico's. Hij is gewend aan het spanningsveld tussen partijen met tegengestelde economische belangen; zijn waarde is gelegen in het beperken van hun risico's. Deze betreffen in het bijzonder de onzekerheden over de betrouwbaarheid van verantwoordingen.

De werkwijze van de accountant is thans sterk situatiebepaald. Hij hanteert geen standaardpak, maar oriënteert zich diepgaand op de concrete situatie en daarin betrokken partijen. De richtlijnen van de accountantskantoren geven bewust ruimte en flexibiliteit hiervoor. Het beeld van een afstandelijke en zeer kwantitatief gerichte persoonlijkheid krijgt geen bevestiging. Accountants blijken daarentegen grote waarde te hechten aan eerlijke en integere communicatie.

Het onderzoek concludeert, dat een grotere aandacht wenselijk is in opleiding en vorming van accountants voor de kansen en risico's die deze communicatie met zich meebrengt. In dit verband wordt, in aanvulling op gangbare risicoformules in de accountantspraktijk, het begrip 'communication risk' geïntroduceerd. Onder meer wordt voorgesteld nader aandacht te besteden aan tijdige collegiale raadpleging en de eisen die aan de moderne accountantspersoonlijkheid worden gesteld.

Aanbevolen wordt om aan de samenleving meer kenbaar te maken dat, naast kwantitatieve normen, ook kwalitatieve overwegingen een belangrijke rol spelen bij de oordeelsvorming van accountants. Om de risico's van individuele subjectiviteit te beperken:

- is een grotere training wenselijk in attitudes en vaardigheden op het gebied van communicatie en onderhandelen in moeilijke situaties;
- verdienen tuchtzaken frequente aandacht;
- moet de accountant extra opletten bij fusies, overnames en eigenarenwisseling;

en

- wordt het belang van een open communicatie met Raden van Commissarissen en andere toezichthoudende organen groot geacht.

Nader onderzoek wordt voorgesteld naar onder meer: de ervaringen met externe en interne reviewprocedures; het voorkomen van zwartgeld, ten dienste van een meer concrete fraude-

bestrijding; mogelijkheden om risico's optimaal en tijdig te onderkennen.

#### **4 Afsluiting**

De titel 'Weegmeesters in het onderzoeksveld' refereert bewust aan het boek 'Weegmeesters in de taaltuin' van Mr. H.H. Bos uit 1989. Daarin heeft Bos vastgelegd, wat hij in de vaderlandse literatuur kon vinden over accountants.

Het VOMAR-rapport rondt zijn onderzoeksbevindingen als volgt af:

'De accountant uit ons onderzoek is niet 'koeltjes en met opvallend weinig binnenkant' op ons overgekomen – zoals Bos wel uit de literatuur constateerde. Integendeel.

Hij blijkt een betrokken medespeler, een partij tussen andere partijen, men zou haast zeggen: een supporter van zijn principalen en agenten. Daar ligt zijn kracht, zijn historie – maar ook zijn risico. Hij kan te enthousiast worden, het te goed voor hebben, een mijl te ver mee willen gaan. Daarom kwam ook als belangrijke aanbeveling naar voren: het vaak en tijdig raadplegen van anderen. Niet aan het eind van een proces van oordeelsvorming, maar tijdig, als er nog koerscorrectie mogelijk is.

Voorts bleek het belangrijk om steeds weer een analyse te maken van de concrete situatie; rekening te houden met de daarin betrokken partijen en het spanningsveld tussen hen.

Het beroep heeft kennelijk geen behoefte aan gedetailleerde kwantitatieve normen. De normgevers in de kantoren houden er niet van; de praktiserende accountants houden er zich niet aan. Maar daartussen viel toch op, zeker bij de vaktechnische bureaus, een behoorlijke support voor de normen van de Raad voor de Jaarverslaggeving. Wellicht is het dan een praktische gedachte om dat laatste ook maar eens met elkaar en met de partijen eromheen af te spreken. Niet het vele wordt goed gevonden; maar het goede kan wel veel worden.'

#### **Noot**

1 Namens deze werkgroep betuigt de auteur zijn dank aan Prof. Dr. R. Soeting RA en mevr. E. Pfaff, directeur respectievelijk secretaresse van het LI voor de ondervonden ondersteuning.